

**ՌՈՒՔԵՆ ԳԱՍՊԱՐՅԱՆ
(ՀՀ ԳԱԱ ՊԻ)**

**ԿԻԼԻԿԻԱՀԱՅՈՒԹՅԱՆ ԿՐԹԱԿԱՆ ՎԻՃԱԿԸ
19-րդ դ. վերջին – 20-րդ դ. սկզբին**

19-րդ դարի վերջին և 20-րդ դարի սկզբին կրթական համակարգը օսմանյան կայսրությունում գտնվում էր բարձիթողի վիճակում: Արդուլ Համիդ սուլթանի վարչակարգի կողմից կրթությանը տրամադրված ֆինանսական միջոցները երիցս անբավարարն էին պահանջվող ծախսերը դույզն իսկ հոգալու համար: Այսպես՝ 1887թ. կրթության համակարգին հատկացվել էր թուրքիայի պետական բյուջեի 0,6% ը, որը տարիների ընթացքում պակասելով, 1904 թ. կազմել էր ընդամենը 88.000 լիրա կամ բյուջեի 0.4 %-ը: Ընդամեն, այդ գումարը նախատեսվել էր միայն պետական ուսումնական հաստատությունների համար:

1898-1899 թթ. օսմանյան պետությունում գործում էին կրոնական համայնքների կողմից ղեկավարվող 28.615 մահմեդական և 5982 ոչ մահմեդական դպրոցներ: Անթուլյատելի էր քրիստոնյաների և մահմեդականների համատեղ կրթությունը: Կային միայն որոշ բացառություններ: Բավական է նշել, որ ողջ թուրքիայի տարբեր պետական ուսումնական հաստատություններում 1900 թ. սովորում էին ընդամենը 300 հայեր:¹

Այս պայմաններում հայկական դպրոցները գործում էին եկեղեցուն կից: Հարկ է նշել, որ հայոց առաքելական եկեղեցին կիրառվող հալածանքներին և բռնություններին հակազդում էր նաև կրթա-մշակութային աշխույժ գործունեությամբ, դրանով իսկ, կամա թե ակամա, նպաստելով ազգային զարթոնքին և ազգային գաղափարախոսության ծնավորմանը: Ազատագրական պայքարի գաղափարները, արևմտահայության սահմանադրական շարժումը, հայ ժողովրդի ազգային համախմբման գործընթացի աշխուժացումը նոր խնդիրներ էին առաջադրում նաև եկեղեցու կրթա-մշակութային գործունեությանը:

19-րդ դարի 50-60-ական թվականներից Հայաստանում գործող բազմաթիվ միությունների, ընկերությունների և կազմակերպությունների հետ և կողքին հայ առաքելական եկեղեցին, ժամանակի ոգուն և պահանջներին համահունչ, կրթական գործունեությունը ծավալում և ամրապնդում էր նաև հայկական գավառներում:

1870 - ական թվականներից գործում էր դպրոցների նոր տիպ՝ հոգևոր կամ վիճակային դպրոցը, որտեղ դասավանդումը ծխական

¹ Желтяков А.Д., Петросян Ю. А., История просвещения в Турции (конец XVIII – начало XX вв.), Москва, 1965, с. 71.

դպրոցների ծրագրերից բացի, ներառում էր որոշակի գիտելիքներ հայոց և ընդհանուր պատմությունից, ֆիզիկայից, հանրահաշվից և բնագիտությունից՝ ուսման 6-8 տարվա տևողությամբ: Աստիճանաբար լայն տարածում էին ստանում նաև իզական հոգևոր դպրոցները:

Ընդհանրապես՝ 1860-70-ական թթ. շրջադարձային էին արևմտահայ կրթական կյանքում: Ազգային սահմանադրության հաստատումից հետո, 1863 թ. Կ. Պոլսում ընտրված Ռեսուսմական խորհուրդը քննարկեց և 1864 թ. ընդունեց Ատ. Փափազյանի հեղինակած ազգային վարժարանների բարեկարգությանը ընդհանուր կանոնադրությունը, ըստ որի ազգային դպրոցները բաժանվում էին երկու կարգի՝ նախակրթարան /տարրական/ և երկրորդական /միջնակարգ/՝ ուսման համապատասխանաբար 4 և 5 տարի տևողությամբ:

1870-ական թթ. Արևմտյան Հայաստանում և Թուրքիայի հայաբնակ շրջաններում գործում էր ավելի քան 450 հայկական դպրոց՝ 24.000 աշակերտներով, իսկ 20-րդ դարի սկզբին՝ 813 դպրոց՝ 60.000 արական և 22.000 իգական սեռի աշակերտներով: Ժամանակակիցների վկայությամբ՝ հայկական յուրաքանչյուր մեծ գյուղում և քաղաքում, բոլոր բնակավայրերում, որտեղ հայերը մեծ թիվ էին կազմում, գործում էին տարբեր ուսումնական ծրագրերով բազմաթիվ դպրոցներ: «Եթե հաշվի առնենք, որ բազմաթիվ հայ երեխաներ սովորում էին հայկական մասնավոր դպրոցներում, ապա 1901 թ. հայ աշակերտների ընդհանուր թիվը հասնում էր 104.500-ի»:²

Հարկ է նշել, որ դպրոցներ բացելու և հայ մանուկներին կրթելու համար արևմտահայությունը հատուկ հարկ էր վճարում: Այդ մասին Կ. Պոլսի հայոց պատրիարք Ս. Օրմանյանը 1895 թ. գրել է. «Հայոց ազգը՝ պետության զանձարանին վճարած տուրքերեն զատ՝ կը վճարե նաև կրթական տուրք մը, սակայն առանց այդ տուրքեն բաժին մը ստանալու և իր վարժարանաց համար՝ անոնց պետքերը կը հոգա կամավոր հանգանակությամբ: Իսկ թե՛ վարժարանաց, և թե՛ եկեղեցյաց այս պետքերուն համար եղած հանգանակությունը մեծ դժվարությանց մատնված էին Տերության վերջին մեկ կարգադրության պատճառով և այժմ բոլորովին արգելված են»:³

Կրթության զարգացման համար, անկասկած, որոշ նշանակություն ունեցավ երիտթուրքական հեղաշրջումը: Դա պայմանավորված էր համիդյան վարչակարգի տապալման, բռնության կապանքների կարծեցյալ վերացման, քաղաքական ու տնտեսական վերափոխումների հրամայական անհրաժեշտության հետ, քանզի, և երիտթուրքերը դա ըմբռնում էին, բարեփոխումներն առանց կրթության և գիտության զարգացման՝ անհնար էին: «Քաղաքական կյանքի առաջընթացը, - գրել է

² . Նույն տեղում, էջ 81:

³ Հայաստանի ազգային արխիվ /այնուհետև՝ ՀԱԱ, ֆ. 7 - 57, ց. 2, գ. 3, թ. 7:

ականատեսներից մեկը, - իրեն անմիջապես զգացնել տվեց դպրոցներում»:⁴ Արդեն 1910 թ. Թուրքիայում գործում էին 36230 դպրոցներ՝ 1.331.200 սովորողներով:⁵

Քաղաքական ժամանակավոր (ընդամենը մի քանի ամիս) և անկատար ազատություններն օգտագործեցին նաև հայերը՝ նոր թափ հաղորդելով կրթական գործին: Բայց շուտով երիտթուրքերը, դեն նետելով դիմակը, սկսեցին ընդգծված ձևով վարել թուրքացման քաղաքականություն, որը նշանակում էր վերջ օսմանյան կայսրության տարածքում ապրող ոչ թուրք ժողովուրդների ազգային ցանկացած դրսևորման: 1915 թ. թուրքական կառավարության հատուկ որոշմամբ արգելվեց բոլոր մասնավոր դպրոցների, ներառյալ և ամենակարևորը՝ ազգային փոքրամասնությունների ուսումնական հաստատությունների գործունեությունը: Մասնավոր դպրոցի գոյությունը թույլատրելի էր միայն այն դեպքում, եթե ուսուցումն իրականացվեր թուրքերեն, դասավանդվեր Թուրքիայի պատմություն և աշխարհագրություն:⁶

Հայկական դպրոցների լայն ցանցի ստեղծումը, կրթական գործի զարգացումը էլ ավելի կարևորվում էր Կիլիկիայում, որի հայությունը, անջրպետված լինելով Արևմտյան Հայաստանից, ենթարկվելով բազմաթիվ ճնշումների, հայերենի արգելման պայմաններում հիմնականում դարձել էր թրջախոս: «Տաճիկ լեզուն ընդհանրապես, մասնավոր դաշտային Կիլիկիայում և Տավրոսի մեկ մասին մեջ կ'տիրե մեր եկեղեցիներում. քարոզը միշտ, ճաշու ավետարանը, ընթերցվածներ գրեթե տաճկերեն պիտ ըլլան. թարգմանիչ քահանաներ հարգի են: Գրաբարը անմատչելի է նույնիսկ հայերենախոս լեռնցիներուն, որոնց առոնին խոսվածքն իսկ գյուղե գյուղ բոլորովին կ'տարբերին»:⁷

Դրությունը որոշակիորեն փոխվում է 1870-1880 ական թվականներից՝ կապված ազգային ինքնագիտակցության զարթոնքի, հայկական հարցի՝ միջազգային դիվանագիտության ասպարեզ բարձրանալու, ազգային ազատագրական շարժումների ծավալման, ազգային գաղափարախոսության ձևավորման հետ, երբ հայ հասարակական - քաղաքական շրջանակները, որպես ժողովրդի ազատագրության առաջին քայլ սկսեցին մեծ ուշադրություն դարձնել հայեցի կրթությանն ու դաստիարակությանը: Կրթական խնդիրների իրականացմանն էին հետամուտ 1870 թ. ստեղծված Դպրոցասիրաց ընկերությունը, 1871թ. սեպտեմբերի 1-ին Նուբար- Շահնազարյան վարժարանի սաների կողմից Հաճընում վարժարան բացելու համար հիմնված Վարդանյան ընկերությունը և 1876 թ. բացված Արարատյան

⁴ Buxton Roden C., Turkey in Revolution, London - Leipsic, 1909, p 81:

⁵ Желтяков А. Д., Петросян Ю. А., նշվ. աշխ., էջ 101:

⁶ Նույն տեղում, էջ 103:

⁷ Մատենադարան «Արաքսի», Կիլիկիա, Փորձ աշխարհագրության արդի Կիլիկիո /այսուհետև՝ Կիլիկիա.../, Պետերբուրգ, 1894, էջ 23-24:

ընկերությունը: 1878 թ. փետրվարի 18 –ի որոշմամբ Վարդանյան ընկերությունն իր գործունեության ասպարեզ է ընտրում բովանդակ Կիլիկիան՝ վերանվանվելով Կիլիկյան ընկերության: Վերջինս 1880 թ. միանում է Արարատյան ընկերության հետ՝ հիմք դնելով Միացյալ ընկերությանը, որն էլ ձեռնամուխ է լինում դպրոցների բացմանը Կիլիկիայում, բայց, կապված ֆինանսական և տնտեսական բազմաթիվ դժվարությունների հետ, գործն առաջ էր գնում դանդաղ տեմպերով:

Դեռևս 1860 - ական թթ. քննարկվում էր Կիլիկիայում բարձրագույն վարժարան բացելու հարցը: Հայտնի է, որ Կարապետ վարդապետ Շահնազարյանն իր ողջ հարստությունը՝ 1000 օսմանյան ոսկի, կտակել էր Կիլիկիայում ժառանգավորաց վարժարան հիմնելու համար: Նույն նպատակի համար 3000 օսմանյան ոսկի էր տրամադրել եգիպտահայ մեծահարուստ Նուբար փաշան, բայց ինչ–ինչ նկատառումներով, մա և Կ. Պոլսի հայոց պատրիարք Ներսես Վարժապետյանը վարժարանը բացում են Կ. Պոլսում՝ հայտնի Առաքել–Նուբար–Շահնազարյան անունով: Եվ չնայած Կիլիկիո կաթողիկոս Մկրտիչ Զեֆսիդյանը քանիցս դիմել էր Կ. Պոլիս՝ Շահնազարյանի կտակը Կիլիկիայում գործադրելու համար, մասնավորապես՝ երբ Նուբար–Շահնազարյան վարժարանը դադարել էր գործելուց, սակայն մրա ջանքերն արդյունք չեն տվել:

1880 - ական թթ. վերջին և 1890 ական թթ. սկզբին Ադանա քաղաքում գործում էին Արամյան տարրական վարժարանը, երկսեռ Աբգարյան և Աշխենյան վարժարանները /150 – 200 սաներով/, կաթոլիկ եկեղեցու կողմից բացված և ճիզվիտների հովանավորությամբ գործող մեկ արական դպրոց /200 աշակերտներով/, բողոքական հարանվանության մեկ երկսեռ դպրոց, ինչպես նաև երկու հունական և այլ ազգերին պատկանող մի քանի դպրոցներ: Նույն աղբյուրի վկայությամբ՝ 1890-ական թթ. սկզբներին Ադանայի վիլայեթում /ծխական դպրոցները չհաշված/ գործում էր հայկական 10 դպրոց՝ 1200 երկսեռ աշակերտներով, ինչպես նաև կաթոլիկ հարանվանության 4 դպրոց՝ 200 աշակերտներով, հունական և արաբական 10 դպրոց՝ 303 սաներով, ընդամենը՝ 31 դպրոց 1923 աշակերտներով:⁸

1913 թ. Կիլիկիա այցելած Ա. Պետերբուրգի պոլիտեխնիկական ինստիտուտի ուսանող Մ. Յիցիկյանը նշում է, որ, չնայած կիլիկիահայության համեմատաբար բարքով դրությանը, դպրոցները « սարսափելի» վիճակում էին: Նրա տվյալներով՝ 1913 թ. Ադանայի ազգային դպրոցում 10-ամյա դասընթացով սովորում էին 688 տղաներ, իսկ օրիորդաց վարժարանում՝ 515 աղջիկներ 6 ամյա դասընթացով, տարրական դպրոցում կամ մանկապարտեզում՝ 170 երկսեռ աշակերտներ 3 - ամյա դասընթացով: Այդ երեք դպրոցների

⁸ Գալուստյան Գր. Հ., Մարաշ կամ Գերմանիկ և հերոս Ջեյթուն, Նյու-Յորք, 1934, էջ 20:

տարեկան բյուջեն կազմում էր 1800 թուրքական լիրա, որից 500 – ը որպես ուսումնավարձ մուծվում էր սովորողների ընտանիքների կողմից, իսկ մնացածը հոգացվում էր թեմական միջոցներից: Դպրոցներում դասավանդում էին 46 ուսուցիչ-ուսուցչուհիներ, որոնց տարեկան աշխատավարձը կազմում էր 150 ռուբլի: Առավել ծանր էր գյուղական ուսուցիչների վիճակը: Այսպես, Ադանայի շրջակա գյուղերում նրանց տարեկան աշխատավարձը 60 - 80 ռուբլի էր, իսկ հեռավոր, լեռնային շրջաններում՝ ընդամենը 5 – 6 ռուբլի:⁹

Խոսելով Ադանայի կրթական վիճակի մասին, Մուշեղ եպիսկոպոս Աբրեղյանը գրում է, որ սեպտեմբերին աշակերտների ընդամենը 10 – 20 տոկոսն է հաճախում դասերին, մեծ մասը դպրոց են գնում հոկտեմբեր - նոյեմբեր ամիսներին, երբ «երկու ամիս արդեն կորսնցուցած կ'ըլլանք դպրոցական տարեշրջանեն»:¹⁰ Պատճառը բամբակի հավաքումն էր, որին ծնողները մասնակից էին դարձնում իրենց զավակներին:

Կրթական գործը Հաճընում սկսում է աշխուժանալ 1860 - ական թթ., երբ «Անձնվեր ընկերության» կողմից Հաճըն են ժամանում Եղիա Տնտեսյանը, Նազարեթ Տեպեճյանը, Հակոբ և Մինաս Թուրսարգսյանները՝ հիմք դնելով աշխարհաբար ուսուցմանը:

1890 - ական թթ. հաճընցիները Ս. Աստվածածին և Ս. Գևորգ եկեղեցիներում սեփական միջոցներով դպրոցներ են բացում /200 երկսեռ աշակերտներով/, որոնք գոյատևում են մինչև Կիլիկիո 1909 թ. կոտորածները: Սուրբ Աստվածածին եկեղեցու արական դպրոցում դասավանդում էր զատագրական շարժման հայտնի գործիչ Համբարձում Բոյաջյանի /Մեծն Մուրադ/ եղբայր Մարտիրոս Բոյաջյանը /Ժիրայր / հայ պատանիների հոգում ազատագրական գաղափարների ծիլեր սերմանելով: 1912 – 1913 թթ. կառուցվեց Սահակ - Մեսրոպյան իզական վարժարանը, որը, ցավոք, չգործեց հայտնի պատճառներով, իսկ հետագայում, 1920 թ. հոկտեմբերի 15–ին, Հաճընի գրավման օրը, հրդեհվեց թուրքերի կողմից: Դպրոցի կառուցման նախաձեռնությունը պատկանում էր Հաճընի հայության հոգևոր առաջնորդ Պետրոս արքեպիսկոպոս Սարաճյանին: Կրթօջախի կառուցման համար 600 դոլար էին տրամադրել ԱՄՆ – ում բնակվող հաճընցիները:¹¹

«Արաքս»-ի Կիլիկիայի վկայությամբ՝ 1890 - ականների սկզբին Հաճընում գործում էին մասնավոր, առանձին ընտանիքների կողմից պահվող հայկական դպրոցներ, ինչպես նաև՝ բողոքական հարանվանության մեկ դպրոց՝ 30 աշակերտներով:¹²

⁹ «Մշակ», 1913, թիվ 166, 31 հուլիսի:

¹⁰ Սերովբյան Մուշեղ եպիսկոպոս, Հովիվին խրատները ուղղված Ատանայի ու ամբողջ թեմական ժողովրդին, Կ. Պոլիս, 1908, էջ 29-30:

¹¹ Պողոսյան Հ. Դ., Հաճընի ընդհանուր պատմությունը և շրջակա Գօզան-Տաղի հայ գյուղերը, Լոս Անջելես, Կալիֆոռնիա, 1942, էջ 453:

¹² Կիլիկիա..., էջ 35:

Հաճընում կրթական արդյունավետ գործունեություն էր ծավալել անգլոհայտակ կանադացի դոկտոր Ս. Մարթինը, որը 1892 թ. որպես միսիոներ հաստատվել էր Հաճընում: Նա էր, որ հիմնադրեց բողոքական եկեղեցուն կից դպրոցը, իսկ ավելի ուշ, Քեսթենյանների տան բակում կառուցեց հինգ հարկանի շքեղ և արդիական դպրոց: Այդ նորակառույց, «Ակադեմիա» բարձրագույն անունը կրող դպրոցում ուսանում էին ոչ միայն հայ բողոքական, այլև հայ առաքելական եկեղեցուն դավանող երեխաներ: Գործում էր 4 դասարան՝ 100-150 աշակերտներով: Դպրոցի շրջանավարտներն առանց քննության ընդունվում էին Այնթապի կենտրոնական վարժարան, Տարսունի Սենթ Փոլ քոլեջ, Գոնիայի Ջենամյան քոլեջ:¹³

Դպրոցին կից Ս. Մարթինն անգլիական միսիոներական ընկերության դրամական օժանդակությամբ հիմնել էր մանուծագործության և կահույքագործության փոքրիկ արտադրություններ, որոնց արտադրանքն արտահանվում էր ԱՄՆ և արժանացել էր Մեծ Բրիտանիայի Վիկտորիա թագուհու հավանությանը:¹⁴

1898թ. Հաճընում հաստատված միսիոներուհիներ Մարի Գերբերը և Ռոզա Լեմբըրթը ԱՄՆ-ում հանգանակած նվիրատվություններով և «Մեն Օնայթ» միսիոներական ընկերության աջակցությամբ քաղաքում արական և իգական վարժարաններ են բացում, որոնք, կարճ ժամանակ անց մեծ ճանաչում են ձեռք բերում: Ինչպես նշել է ժամանակակիցներից մեկը՝ «...օտար վարժարաններու մրցումը կարևոր դեր մը կատարած է մեր կրթական գործին մեջ: Օտար կաթոլիկ և ամերիկյան միսիոներությանց վարժարանները խթան մը եղան հայ վարժաններու համար: Օտար վարժարաններ ալ հայ ուսանողներու ազգայնական տրամադրությանց մասամբ զոհացում տալու համար հայերենի ուսումը նվիրագործեցին: Այս մասին նշանակելի են ամերիկյան Գոլեջներն ու Բարձր. վարժարանները»:¹⁵

Միսիոներները, անկասկած, հետապնդում էին ոչ միայն կրոնական, դավանաբանական և գաղափարախոսական խնդիրներ, այլև քաղաքական նպատակներ՝ հանդես գալով իրեն պետությունների քաղաքական, տնտեսական և մշակութային շահերի պաշտպանության դիրքերից, այնուամենայնիվ, նրանց գործունեությունը կրթության բնագավառում արժանի է բարձր գնահատականի, քանզի հայ երիտասարդությունը, համապատասխան կրթություն ստանալով, ծանոթանում էր համաշխարհային մշակույթին, հասունանում գաղափարապես և քաղաքանապես:

Նույն 1898թ. հաճընցի հայ երիտասարդները Ս.Հակոբ եկեղեցում բացում են Հաճընի առաջին որբանոց-դպրոցը, որը գործում է 4 տարի:

¹³ Պողոսյան Հ. Պ., նշվ. աշխ., էջ 390-391:

¹⁴ Նույն տեղում, էջ 394:

¹⁵ ՀԱԱ, ֆ. 7-57, ց. 2, գ. 3, թ. 8:

Աղանայի 1909 թ. կոտորածներից հետո վանեցի խաչատուր Գռուզյանի տնօրինությամբ սկսում է գործել «Ազգային երկսեռ որբանոցը»: Նմանատիպ ուսումնական հաստատություններից էր հայ կաթոլիկների ջանքերով բացված Ալայան վարժարանը: Եվ այս բոլոր հայկական կրթօջախների կողքին Հաճընում գործում էր թուրքական ընդամենը երկու դպրոց:¹⁶

Կրթական գործը Ձեյթունում զարգանում էր դանդաղ և աննպաստ պայմաններում: 1848թ. Ձեյթունի հոգևոր առաջնորդ, գառնեցի Հովհաննես վարդապետի մախաձեռնությամբ և բնակչության նվիրատվություններով կառուցվում է դպրոց, որտեղ սովորում էին 150 աշակերտներ: Ավելի ուշ, 1856թ. Կ. Պոլսից Ձեյթուն ժամանած «Հարություն Յուրուրճյանը կառուցել է տալիս Ձեյթունի վարժարանը»:¹⁷ 1865թ. Ձեյթունում ուսուցիչ է նշանակվում Կ. Պոլսում կրթություն ստացած, բնիկ զեյթունցի Հարություն Չագրյանը, որը, տնօրինելով Ձեյթունում կրթության զարգացման համար կահիրեցի Պողոս Կարապետյանի 400 և ալեքսանդրիացի Թագվոր Հակոբյանի 200 օսմանյան ոսկի տրամադրած գումարը, հասնում է որոշ դրական տեղաշարժերի:

1878-1879թթ. Ձեյթունում երկսեռ վարժարաններ են բացվում Կիլիկյան ընկերության կողմից: 1879թ. հուլիսի 20-ին ընկերությունը Կ. Պոլսից պաշտոնական գրությամբ դիմում է Շուշիի հոգևոր առաջնորդ Արիստակես վարդապետ Սեդրակյանին՝ խնդրելով հանգանակություն կատարել «ի նպաստ Ձեյթունի կիլիկյան վարժարանի... ամեն ջանք ի գործ դնել ընկերության զարգացման համար ի հառաջադիմություն Կիլիկիո հայ մանկտոյն»:

1880թ. Ձեյթունի և գավառակի կրթական գործի կազմակերպումը ստանձնում է Միացյալ ընկերությունը՝ հաջորդաբար որպես ուսուցիչներ ուղարկելով Բարսեղ Վարդուկյանին, Սմբատ Բյուրատին (Տեր-Ղազարյան) և Ավետիք Կեսիսանյանին, որը հերոսաբար զոհվեց Ձեյթունի 1895թ. ապստամբության ժամանակ:

Հայտնի արձակագիր և հրապարակախոս Սմբատ Բյուրատը Հ. Չագրյանի մերձավոր զինակիցն էր: Իր ծննդավայրում որոշ ժամանակ գործելուց հետո նա վարժարան է հիմնում Ասում, 1885-1887թթ. «Միացյալի» կողմից նշանակվում է Ձեյթունի դպրոցների տնօրեն, ապա իր հայրենամամեր գործունեությունն է ծավալում Կ. Պոլսում:¹⁸ Նոր դարի շեմին «Միացյալը» Ձեյթունում տնօրինում էր 1 վարժարան, 4 ծաղկոց (մանկապարտեզ-տարրական դպրոց)՝ 12 ուսուցիչներով և 455 աշակերտներով, որոնց տարեկան ծախսը կազմում էր 200 օսմանյան ոսկի:

¹⁶ Պողոսյան Հ.Պ., նշվ. աշխ., էջ 474:

¹⁷ Պողոսյան Հ.Ս., Ձեյթունի պատմությունը, Երևան, 1969, էջ 150-151:

¹⁸ Գալուստյան Գր. Հ., նշվ. աշխ., էջ 117:

Վարժարան-դպրոցներ էին բացվել գավառակի Ֆռնուզ, Կոկիսոն, Թաշ-օլուզ Քիրեճ, Շիվիլի, Մխալ, Կապան, Ալախսթան գյուղերում և այլուր: 1890-ական թթ. գավառակի 28 վարժարաններում սովորում էին 1592 երկսեռ աշակերտներ, որոնց դասավանդում էին 57 ուսուցիչներ:¹⁹ Նշենք, որ Ձեյթունում կրթական գործի նվիրյալներից և երախտավորներից էր Մնացական Սեմերճյանը (սկզբնաղբյուրի նշանակություն ունեցող «Ձեյթունի անցյալեն և ներկայեն» գրքի հեղինակը):

Մարաշի ամենավաղ ուսումնական հաստատություններից էր աստվածաբանական ճեմարանը, որը 1854թ. հիմնադրվել էր Այնթապում և 1865թ. տեղափոխվել Մարաշ՝ ամերիկյան միսիոներուհի միսս Շնայդերի կողմից: 1850-ական թթ. Մարաշի վեց հայկական եկեղեցիներում գործում էին «Ծաղկոց» կոչվող վեց նախակրթարաններ:²⁰ Դրանցից ամենահայտնին և հինը Հովհաննես Գառնեցի վարդապետի կողմից 1848թ. Ս. Հովհաննես եկեղեցում բացված Օաղկոց-դպրոցն էր: Կրթական գործի զարգացումն էին հետապնդում Մարաշում ստեղծված Կիլիկյան, Ռուբինյան, Մամիկոնյան, Ընթերցասիրաց ընկերությունները, որոնց ջանքերով բացվեցին տեղական նշանակություն ունեցող մի քանի կրթօջախներ և, այսպես կոչված, դպրոց-ընթերցարաններ, բայց, չունենալով նյութական միջոցներ, նաև չստանալով Կիլիկիո կաթողիկոս Մ. Քեֆսիզյանի աջակցությունը, որոշ ժամանակ անց դադարեցին գործել:²¹ Միայն երկարատև ջանքերից հետո 1888-1889թթ. մարաշցիները Մ. Քեֆսիզյանին համոզում են հոգալ Ս. Գևորգ եկեղեցուն կից բացված գիշերօթիկ դպրոցի ծախսերը:²²

1880թ. Կիլիկյան Հայրենասիրաց ընկերության նախագահ Նահապետ Տեր-Կարապետյանի անմիջական ջանքերով բացվում է Մարաշի կենտրոնական վարժարանը: Վարժարանին նոր շունչ և ոգի է հաղորդում 1882թ. Միացյալ ընկերության կողմից Կիլիկիո դպրոցների տեսուչ նշանակված Բարսեղ Վարդուկյանը՝ «դպրոցական նոր մեթոդներ ներմուծելով վարժարաններն ներս»: Այստեղ տարբեր տարիներին դասավանդել են Միսաք Էլմասյանը, Դավիթ Տեր-Ղազարյանը, Սմբատ Բյուրատը և ուրիշներ: 1910թ. Մարաշի հայոց հոգևոր առաջնորդ Մկրտիչ արքեպիսկոպոս Վեհապետյանը կառուցել է վարժարանի երկրորդ հարկը, բարեկարգել քաղաքի երկու իգական վարժարանները, որտեղ սովորում էին 200 աշակերտուհիներ:²³

¹⁹ Ձեյթունի պատմագիրքը, Բուենոս-Այրես, 1960, էջ 648:

²⁰ Գալուստյան Գր. Հ., նշվ. աշխ., էջ 433:

²¹ Առաքելյան Հ., Ձեյթուն, Թիֆլիս, 1896, էջ 55-56:

²² Գալուստյան Գր. Հ., նշվ. աշխ., էջ 608:

²³ Նույն տեղում, էջ 441-443:

Մեծ համբավ էր վայելում 1882թ. Մարաշի հայ ավետարանական համայնքի նվիրատվություններով բացված ամերիկյան իգական քոլեջը, որն առանձնակի ծաղկում ապրեց միսիոներուհի էլեն Բլեյքլի տնօրինության տարիներին: Մինչև 1905թ. քոլեջն ունեցել էր 96 շրջանավարտ: 1905-1906 ուս. տարում քոլեջում սովորում էին 89 ուսանողուհիներ ոչ միայն Մարաշից, այլև Ադանայից, Հալեպից, Հաճընից, Ջեյթունից և Եդեսիայից, իսկ 1912թ.՝ 117 ուսանողուհիներ:²⁴

1897թ. Մարաշում բացվել էր նաև Հռիփսիմյան իգական նախակրթարանը, որտեղ հայերենի հետ միաժամանակ ուսուցանում էին ֆրանսերեն:

Դեռևս 1891թ. Մարաշում բացվել էր «Ակադեմիա» բարձրագույն վարժարանը, որի հիմնադիր տնօրենը և տեսուչը միսիոներ Թոմաս Դևիդսոն Քրիսթին էր: 1893-1908թթ. վարժարանն ավարտած 92 շրջանավարտներից չատերն իրենց ուսումը շարունակել էին Այնթապի և Տարսուսի քոլեջներում: Վարժարանում աշակերտներն ուսանում էին հայերեն, անգլերեն, թուրքերեն, հայ ժողովրդի պատմություն, աշխարհագրություն, կրոն և այլն:

Ընդհանուր առմամբ, 19-րդ դարի վերջերին Մարաշի սանջակի 552 գյուղերում գործում էին 153 հայկական տարրական դպրոցներ 6567 աշակերտներով:²⁵ Կային նաև բազմաթիվ դպրոց-որբանոցներ:

1890-ական թթ. ջարդերից հետո, 1896թ. ԱՄՆ-ում բնակվող ոմն ճենանյանի նպաստով որբանոց է բացվում Ա. Ստեփանոս Եկեղեցում, որը գոյատևում է մինչև 1914թ.: 1898թ. դպրոց-որբանոց է հիմնում Իսահակ Ժամհարյանը, որի խնամքին հանձնված 90 հայ մանուկների ծախսերը հոգում էին Մոսկվայի հայ վաճառականները՝ Կ. Պոլսի պատրիարքարանի միջոցով ամեն ամիս Մարաշ ուղարկելով 30 ռուբլի:²⁶ Ադանայի կոտորածներից հետո Կ. Պոլսի Ազգային խնամակալության հանձնաժողովի կողմից բացվում է այսպես կոչված «Ազգային որբանոցը», որտեղ ապաստան էին գտել 115 տղաներ և 90 աղջիկներ: Այն, շնորհիվ տնօրեն Հարություն Տեր-Ղազարյանի անհավատալի ջանքերի և գերմանացի միսիոներների օգնության, իր գոյությունը պահել է նույնիսկ եղեռնի և տարագրության ահասարսուռ տարիներին: Ավելի ուշ որբանոցը հանձնվում է Մերձավոր Արևելքի նպաստամատույցի տնօրինությանը:

Մարաշում հայտնի էին նաեւ գերմանական «Բեյթ Շալոմ» և «Բեյթել» որբանոց-դպրոցները, որոնք 1899 թվականից ղեկավարում էին միսիոներուհի Ռուբախը և միսիոներ Սփիքը: Վերջինս հայերի հետ ունեցած ջերմ բարեկամությունը եւ նրանց ցույց տրվող օգնությունը շարունակում էր նաեւ 1915-1916թթ: Նրա հովանավորությամբ էր

²⁴ «Կոչնակ», 1912, թիվ 6, 10 փետրվարի:

²⁵ Желтяков А. Д., Петросян Ю. А., նշվ. աշխ., էջ 66:

²⁶ Գալուստյան Գր. Հ., նշվ. աշխ., էջ 470:

գործում Ազնես Սալմոնդի՝ 500 հայ որբերի խնամակալությունը ստանձնած «Աբբենեջեր» որբանոցը:²⁷

Կիլիկիայի կրթական խոշոր կենտրոններից էր Այնթապը: 1873թ. մարտի 1-ին Մկրտիչ Զեֆսիգյանի նախաձեռնությամբ և Նշան Թերզյանի տնօրինությամբ բացվում է «Կիլիկիո գիշերօթիկ հոգևոր վարժարանը», բայց, չորս տարի անց, ֆինանսավորման բացակայության պատճառով, փակվել է:

Այնթապում էր գտնվում Թուրքիո կենտրոնական վարժարանը, որն իրականացնում էր բարձրագույն մասնագիտական կրթական ծրագրեր: Ամերիկյան միսիոներների եւ այնթապցի հայերի համատեղ ջանքերով 1876թ. հոկտեմբեր ամսին 55 ուսանողներով բացված այդ քոլեջը նախատեսված էր միայն հայ պատանիների համար: Այստեղ դասավանդում էին ԱՄՆ-ում կրթություն ստացած աստղագետ և երկրաբան Սարգիս Լևոնյանը (սպանվել է 1909թ. կոտորածների ժամանակ Օսմանիեի մոտ), պրոֆեսոր Ալեքսան Պեգճյանը, Ֆրանսիայում իրավաբանի որակավորում ստացած պրոֆեսոր Ջենոբ Պեգճյանը, Արմենակ Չամչյանը եւ ուրիշներ: 1878թ. քոլեջին կից բացվել են բժշկական վարժարան եւ հիվանդանոց, որը անվանվել է Այնթապում առաջին միսիոներ Ազարիա Սմիթի անունով: Քոլեջի վերջին տնօրենն էր Ջոն Է. Մերիլը, որը ցեղասպանության դժնդակ տարիներին բազմիցս սատարել էր տարագիր հայերին, շատերին ապաստան տվել քոլեջում՝ փրկելով ստույգ մահից:

Այնթապում գործում էին Ներսեսյան (արական) եւ Հայկանուշյան (իգական) վարժարանները, որոնք «կառավարվում էին կալվածներու հասույթով»:²⁸

Այնթապում էին գտնվում նաև Վարդանյան և Արդենական երկրորդական վարժարանները, ամերիկյան իգական սեմինարիան, ավելի քան 20 մանկապարտեզներ:²⁹

1912թ. սեպտեմբերի 19-ին բացվում է «Կիլիկյան բարձրագույն վարժարանը», որը Կիլիկիո կաթողիկոս Սահակ Խապայանի հատուկ կոմիտեով 1913թ. օգոստոսի 11-ին վերանվանվում է Կիլիկյան ճեմարանի: Այն «իր ընդհանուր մանկավարժական և եկեղեցագիտական դասընթացներով կոչված էր մեծ ծառայություն մատուցելու Կիլիկիո հայությանը»:³⁰ Ձուտ հայկական ճեմարանի բացումը կարևոր երևույթ էր կիլիկիահայ իրականության մեջ, քանզի «մեր կրթական եւ կրոնական պաշտոնյաներեն մեծագույն մասը օտար (միսիոներական եւ փրոփականդիստական) հաստատությանց մեջ կրթված ըլլալով՝ ըստ արժանավոյն եւ արդյունալի չեն կրնար ծառայել ազգային ինքնատիպ

²⁷ Նույն տեղում:

²⁸ Գուտուլյան Գր. Հ., Կիլիկյան աշխարհագրություն, Կ. Պոլիս, 1922, էջ 29:

²⁹ Պողոթյան Գր., Ցեղասպան թուրքը, Բեյրութ, 1973, էջ 120:

³⁰ ՀԱԱ, ֆ. 7-57, ց. 2, գ. 1029, ք. 1:

դաստիարակության և տոհմային ինքնուրույն գոյության ու ինքնապաշտպանության նվիրական գործին»,- իրավացիորեն նշել է Ս. Խապայանը:³¹ Ցավալի էր, որ, չնայած ճեմարանի տնօրեն Հակոբ Ղազարյանի գործադրած ջանքերի, այնուամենայնիվ, անբավարար էր հայ ուսուցիչների թիվը:

Ոչ միայն Կիլիկիայի, այլև Թուրքիայի կրթական հայտնի կենտրոններից էր Տարսուսը, որտեղ գործում էր Ս. Պողոսի (Աննթ Փոլ) 5-ամյա դասընթացով քոլեջը և 4-ամյա դասընթացով տարրական դպրոցը: Հաստատությունը կառուցվել էր 1888թ. ԱՄՆ-ի Նյու-Յորքի նահանգային իշխանության արտոնագրով՝ ամերիկյան միսիոներների նախաձեռնությամբ:

Քոլեջի առաջին տնօրեն Ս. Ճենանյանի (1888-1893թթ.) պաշտոնավարության տարիներին կրթօջախին 100.000 դոլար էր նվիրել ամերիկացի մեծահարուստ գնդապետ Շեփըրտը: Քոլեջը մեծ ծաղկում ապրեց ծագումով իռլանդացի Թոմաս Քրիսթիի տնօրինության տարիներին (1893-1919թթ.): Կրթօջախի այլազգի դասախոսներից էին շվեյցարացի Հելլ Բրիվորը, անգլիացի Հերբերտ Գիբբոնսը (մա 1909թ. գտնվելով Ադանայում՝ անգլիական և ամերիկյան թերթերին մանրամասն տեղեկություններ է հաղորդել կոտորածների վերաբերյալ), ամերիկացի Դ.Ռոջերսը (գոհվել է 1909թ. Ադանայում՝ ամերիկյան իգական վարժարանի հրդեհը մարելիս): Քոլեջի հայ դասախոսներից էին Սարգիս Տոնիկյանը, Միհրան Գալաճյանը, Թորոս Եսայանը, Սամուել Մելքոնյանը և այլք: Բացման օրից մինչ 1910թ. քոլեջն ունեցել էր 144 շրջանավարտներ, որոնցից շատերը կրթությունը շարունակել են Բեյրութի ամերիկյան համալսարանում: Ուսանողների ճնշող մեծամասնությունը հայեր և հույներ էին: Գր. Գալուստյանի հավաստմամբ՝ 20-րդ դարի սկզբին քոլեջում սովորող 100 ուսանողներից հույներ էին 15-20-ը, մնացածը՝ հայեր:³² 1890-ական թվականներին Տարսուսում գործում էին նաև 4 հայկական դպրոցներ, որոնցից առավել հայտնի էր Ս. Ասվածաժին եկեղեցուն կից Լուսինյան երկսեռ տարրական դպրոցը:

Կիլիկիո այլ բնակավայրերում դրությունն առանձնապես բարվոք չէր: Մերսինում կային հայ երեք հարանվանություններին պատկանող հինգ արական և իգական դպրոցներ, մոտ երկու հարյուր աշակերտներով:³³ Առանձնապես վատ էր վիճակը Կիլիկիո կաթողիկոսական նստավայրում՝ Ասուս: Մկրտիչ Խրիմյանին 1904 թ. փետրվարի 18-ին գրած նամակում Կիլիկիո կաթողիկոս Սահակ Խապայանը նշում է. «Սսո մեջ բարգավաճ դպրոց պահել անկարելի է, որովհետև կլիման չը ներիր, հազիվ ուսումնական տարին յոթն ամիս կը լինի, այնուհետև

³¹ Նույն տեղում, ց. 2, գ. 278, թ. 74:

³² Գալուստյան Գր.Հ., նշվ. աշխ., էջ 526:

³³ Նույն տեղում, էջ 20:

ամբողջ ժողովուրդը կը քաշվի ամառանոցները և վարձյալ պահապաններեն ու մի քանի ջարդ ու փշուր վանականներեն զատ մարդ մը չը մնար: Ամբողջ դպրոց մը ամեն տարի գաղթեցնել այս կամ այն հովասուն վայրը, ըստ իս, նպատակին չը ծառայելե զատ՝ վարողին ալ մեծամեծ և անօգուտ զոհողություններ տալեն ավելի անասելի դժվարությամբ պատճառ կ'ըլլայ, ուստի հարմար կը սեպեն Պապովի (խոսքը վերաբերում է Նոր Նախիջևանցի Մարգար Պոպովին, որը զգալի գումար էր կտակել Կիլիկիայում դպրոց հիմնելու ռամար-Ռ. Գ.) դպրոցը բանալ կամ Անթեպի, կամ Մարաշի և կամ Անտիոքի մեջ, որ ամենեն ավել անխնամ և մարդ որոնելու կեդրոն և բոյն եղող վիճակն է»:³⁴

Ինչպես տեսնում ենք, Սահակ Խապայանը մտահոգ էր ոչ միայն ուսումնական հաստատության բացման խնդրով, այլև այն դիտարկում էր որպես արտագաղթը կասեցնելու կարևորագույն գործոն:

Չարկ է նշել, որ Կիլիկիայում հայ աշակերտների մեծ մասն ուսանում էին օտարերկրյա կրթական հաստատություններում, որոնց թիվն անհամեմատ շատ էր մրցակցությանը չդիմացող և ֆինանսական միջոցներից զուրկ հայկական դպրոցներից: Եվ, հայկական «բարձրագույն վարժարանների» բացակայության պարագայում, ինչպես գրել է 1901թ. հունիսի 12-ի նամակում Կիլիկիո կաթողիկոսական տեղապահ Կիրակոս եպիսկոպոսը Մ. Խրիմյանին. «հարուստներն ստիպված են օտար վարժարան դրկիլ իրենց զավակները. այս վտանգին առաջքն առնել պետք է, մանավանդ որ պապականք /կաթոլիկները-Ռ. Գ./ հոն դպրոց բացած են... ահա մեծագույն վտանգը, զոր Ձեզ մատնանիշ կընենք»:³⁵

Խիստ ծանր էր հայ ուսուցիչների նյութական վիճակը, որոնք իրենց հայրենաճվեր աշխատանքի դիմաց ստանում էին չնչին աշխատավարձ, ենթարկվում իշխանությունների հալածանքներին: Ուսուցիչներին դիտելով որպես հայ պատանիների սրտում ազգային գաղափարախոսության և ազատագրական պայքարի սերմնացաններ, թուրքական կառավարությունը կեղծ փաստերի, տարբեր զրպարտությունների հիման վրա ձերբակալում էր նրանց, աքսորում կամ արգելում մանկավարժական գործունեությունը: Այսպես, Կ. Պոլսից Աղանա ժամանելուն պես ձերբակալվել էր հայտնի ուսուցիչ Յամբարձում Ամատունին:

Եվ իրոք, ազային ոգով դաստիարակությունն ու հայեցի կրթությունը չէր համապատասխանում իր քաղաքական նպատակներին հետամուտ օսմանյան կառավարության շահերին: Չայկական դպրոցներում ազգային յուրաքանչյուր դրսևորում դիտելով որպես ազատագրական գաղափարախոսության և շարժման օջախ, վարելով բռնի թուրքացման և ուժացման քաղաքականություն, թուրքական իշխանություններն ամենասանձարձակ հալածանքն էին իրականացնում ազգային գործիչների, կրթական գործի նվիրյալների դեմ:

³⁴ ՀԱԱ, ֆ.Պ-57, ց.2, գ.1824, ք.10:

³⁵ Նույն տեղում, ց.2, գ.80, ք.17: